

İSLÂM DÜŞÜNCE ENSTİTÜSÜ

Giriş

İslâm insanoğlunun aslî ve fıtrî dinidir. Ebedî bir geçerliliğe sahip olan bu din Hz. Âdem'le başlamış ve son peygamber Hz. Muhammed (sav) ile yenilenmiş, hitama ermiş ve tamamlanmış olarak insanlık tarihi içindeki mümtaz yerini almıştır.

İslâm, bir hayat nizamı olarak insanoğlunun varlığı, icraatlarıyla ilgili tüm yönlerine hitap ederken ruhî, aklî ve maddî-manevî tüm özelliklerini dikkate alır. Bunların hiçbirini diğerine göre daha az önemli görmez. Bu yönüyle ana akım İslâm düşüncesi zâhir ve bâtın, tenzih ve teşbih, fizik ve metafizik gibi farklı anlayışları tevhid ilkesi zemininde telif etmeyi başararak, sadece yeni bir hayat görüşü değil, dünyada tarihsel anlamda kurucu rol üstlenen yeni bir teklif ortaya koymuştur. Bu teklifin insanlığın geri kalanı için anlamlı bir şekilde tarif edilmesini sağlayan Kur'ân ve Sünnet'ten dinin temellerini vaz'eden usûlu'd-dîn, teklif edilen hayat görüşünün örnek alınabilir bir şekilde anlaşılmasını sağlayan usûl-i Fıkıh ve bu iki asıl üzerine inşa edilmiş teorik ve pratik yapılar, Dârülslâm'ı bin yılı aşkın bir süre boyunca neredeyse her açıdan dünya tarihinin merkezi, Müslümanları insanlığın tamamına şahitlik etme kabiliyetine sahip *en hayırlı ümmet* ve nihayet İslâmî hayat görüşü temelinde şekillenen âlem tasavvurlarını da nihai açıklayıcı düşünceler haline getirmiştir. Hem söz konusu açıklayıcı düşünceler hem de bunlara eşlik eden pratik, sosyal ve kurumsal yapılanmalar, örneklik vasıflarını dinamik bir şekilde 18. yüzyıla kadar korumuştur.

Bu tarihî rolüne rağmen İslâm düşüncesi ve medeniyeti, iki milyara yaklaşan müntesibiyle bugün, tarihinin en büyük ve zor dönemlerinden birini yaşamaktadır. İslâm dünyası, başta siyasî, ilmî, ictimai, iktisadî ve fikrî sahalar olmak üzere hemen her alanda çok derin krizler ve bunalımlarla boğuşmaktadır. Aslında bu durum, medeniyet olarak yaşadığımız ilk kriz değildir. Daha önce de biri ilk İslâm fetihleriyle birlikte Müslümanların komşu kültür ve medeniyet havzalarıyla karşılaşma tecrübesi, diğeri ise batınî saldırılar, haçlı seferleri ve Moğol istilaları esnasında olmak üzere iki büyük kriz yaşanmıştır. Bu krizler, İslâm'ın dinamiklerinden hareket eden Müslümanların asıllar temelinde tutarlı yenilenme (*tecdîd*) çabalarıyla aşılabilmektedir. Birinci kriz Müslümanların kendilerine özgü tekliflerini komşu kültür ve medeniyet havzalarıyla ortak bir dil içerisinde tarif etme becerilerini geliştirerek insanlık tarihinin kurucu merkezlerini Roma, Konstantinapolis, Alexandira ya da Cündîşâpûr'dan Basra, Kûfe, Bağdat, Nişabur, Buhara veya Semerkant'a kaydırmıştır. Siyasi olduğu kadar epistemolojik ciheti de baskın olan ikinci kriz ise bir yandan metodolojik dönüşümlerin imkân tanıdığı yeni anlayışların, diğeri yandan bütünleştirici yeni siyaset teorilerinin doğuşuna zemin hazırlamış ve Maverâünnehir, Türkistan, Horasan, Sind-Hind ve Rumeli coğrafyasının kaynaşmasıyla İslâm medeniyetinin ikinci büyük atılımına imkân sağlamıştır. Müslümanlar bu zor zamanlarda adeta küllerinden doğarak ilimde ve medeniyette büyük inkişaf yapmış; bir taraftan Liberya yarımadasına kadar giderek Endülüs medeniyetini kurmuş, diğeri

taraftan da Maverâünnehir'e kadar uzanıp Anadolu kapılarını İslâm'a açmış ve Osmanlı gibi her alanda güçlü ve büyük bir imparatorluğu cihan sahnesine çıkarmaya muvaffak olmuşlardır.

***

18. yüzyıldan itibaren hemen tüm arayışları yönlendiren üçüncü büyük kriz, Batı'da ortaya çıkan yeni bilgi, düşünce ve ahlâk anlayışlarının etkisi altında zuhur etmiştir. Tesirlerini halen güçlü bir biçimde sürdüren bu yeni kriz, öncekilerle karşılaştırılması mümkün olmayan yönleri ve aynı ölçüde travmatik etkilere yol açmıştır. Bu yeni krizin belki de en önemli yönü, tabiata ve evrene bakışımızda meydana gelen metodolojik dönüşüme eşlik eden siyasi, iktisadi ve sosyal devrimlerin, insanlık tarihini birçok açıdan neredeyse geri dönülmez bir biçimde yeni bir safhanın eşiğine getirmiş olmasıdır. Bu dönemde meydana gelen dönüşümlerin insanlığın beş bin yıllık yazılı tarihindeki dönüşümlerden çok daha fazla olduğu bilinen bir gerçektir. Bu hızlı değişimler Müslümanlar giderek tarihin öznesi olma vasfını kaybetmiş, meydan okumalara karşılık verecek fikrî ve ilmî mecali kendilerinde bulamamışlardır.

Genel olarak Batı dışı toplumların, özel olarak da İslâm toplumlarının, karşı karşıya kaldığı meydan okumaların üstesinden gelebilecek bir bilgi üretimi hususunda zafiyet içine girmelerinin birçok sebebi bulunmaktadır. Siyasi, iktisadi, askeri ve sosyal sebeplerin yanında, sıklıkla ihmal edilmekle birlikte, bunlar arasında belki de en önemlisi bilginin üretimine aracılık edecek metodolojik dönüşümlerle ilgili bir idrak zafiyetidir. Şöyle ki, 17. yüzyıldan itibaren Batı dünyasında gerçekleşen ve dünyanın geri kalanını etkisi altına alan dönüşümlerin zemininde evrene bakışımızdaki değişim bulunuyordu. Bugün tevarüs ettiğimiz ve kendimizi uyarlamakla mükellef gördüğümüz ve aksi durumda tarihî mevcudiyetimizin tehlikeye düşeceğini zannettiğimiz büyük bilimsel ve teknik birikimin arkasında, o birikimi ortaya çıkaran metodolojik dönüşüm bulunmaktaydı. Bu metodoloji, bilgiyi "var olanı keşfetmek" yerine bizatihi bir "güç" olarak tarif ediyordu.

Bu yüzyıl ve sonrasındaki gelişmeler, yukarıdan aşağıya veya Allah'tan insana, vahiyden hayata doğru bir anlama çabası içerisindeki klasik yöntemin yerine, aşağıdan yukarıya doğru ilerleyen, tabiatı ve evreni teslim almayı amaçlayan yeni bir yöntem ortaya çıkardı. Bu durum geleneksel bilme yöntemlerinin metafizik, epistemoloji, psikoloji, etik hatta tabiat felsefesi gibi birçok alanda hükmünü sürdürmesine ve kayıtsız kalınması imkansız yeni bilginin üretilmesini sağlayan yöntemin işgal etmesi beklenen alanı doldurmaya devam etmesine yol açtı. Bu bilme ve anlama biçimi, giderek gücünü tarihten alan bir "değer alanı" haline gelerek korunaklı bir statüye de erişti. Yeni bilgiyi üretenlerin de bu "değer" alanına mensubiyetlerini koruma çabalarıyla birlikte, üstesinden gelinmesi zor bir çelişki ortaya çıktı: Tarihsel varlığın muhafazası ve zorunlu teknik gelişmelerin uyarlanması için gerekli bilimsel "beceri bilgisi"ni güncel bir şekilde dolaşıma sokarak uygulayan, ancak bu gelişmeleri doğuran ve yeniden üretilmesini sağlayacak yöntem zihni kapalı bir teknisyenler dünyası oluştu. Bu teknisyenlik başlangıçta sadece uygulamalı bilim alanlarında kendisini gösterirken, giderek tabiat bilimlerinin diğer disiplinlerine, sosyal bilimlerin alanına ve hatta İslâmî ilimler sahasına da intikal etti.

Bu değerlendirmeden çıkartılması gereken bir sonuç şudur: Hangi alanda olursa olsun usûl ve yöntem ile ilgili çalışmalar, öncelikle evrene veya tabiata bakışımızı yönlendiren metodolojik dönüşümlerle hesaplaşmalıdır. Bu itibarla şunu daima aklımızda tutmamız gerektiği inancındayız: Din-i mübin-i İslâm'ın teklifini tüm insanlık için anlamlı bir şekilde tarif etmenin yolu, insanlığın geri kalanıyla ortak bir zeminde düşünce üreterek *kelam* edebilmekten geçer. Fıkıh usûlünün merkeze

aldığı nasslar ve hükümler için meşruiyet zemini sağlayan böylesi bir düşüncenin, felsefenin evrene bakışımızdaki her türden metodolojik dönüşümü tahkik etmesi zorunludur. Bu durum İslâm düşüncesinin her döneminde usûlcü ve kelamcılarının hayati bir önem atfettiği bilgi ve yöntem bahislerine yeniden ve canlı bir şekilde dönmeyi de zorunlu kılar. Her iki alanda yaşanan çözümsüzlüklerin, İslâm dünyasında bilgi üretimini zafiyete mahkum ettiği ve sorun çözücü rolleriyle öne çıkması gereken ulemayı bu rollerinden giderek mahrum hale getirdiği görülmektedir. Bu durum acil ve derinlikli bir muhasebeyi kaçınılmaz kılar. Bu muhasebe temelinde, bugün tefekkür, tahayyül ve muhakeme gücünü, bir başka deyişle akıl ve vicdanını ve tüm bilgi kaynaklarını, bilgiyi ahlâkla birleştiren ve aynı zamanda bir sorumluluk olarak gören, onu topluma faydalı olacak bir aksiyona dönüştürerek insanlara iyi örnek olan, doğru düşünmeye sevk eden ve fikirleriyle topluma ufuk açan yetişmiş ilim adamlarına her zamankinden daha fazla ihtiyacımız vardır. Bu, başta alimler olmak üzere tek tek her müslüman ferdi, ümmet olmanın aslı unsuru olan “insanlığa şahitlik” etme vasfına yeniden davet anlamına gelir.

***

Dikkat çekici olan şu ki; bu sorunların üstesinden gelebilmek için modern zamanlarda İslâm dünyasında sayısız eğitim kurumu ortaya çıkmış ve tarihte hiç olmadığı kadar yaygın bir şekilde “İslâmî ilimler”in tahsili artmıştır. Bu sahada sayıları yüzbinlerle ifade edilen “İslâmî ilimler” talebesi yetişmektedir. Bunun yanı sıra internetin yaygınlaşması ve dijital imkanların artmasıyla her türlü bilgiye ulaşmak artık çok daha kolay hale gelmiş, bilgi herkesin evine, hatta cebine kadar girmiştir. Ancak elimizin altındaki tüm bu müktesebat, maalesef, İslâm dünyasını içine girdiği bu derin girdaptan ve krizlerden kurtarmaya yetmemiştir. Bu imkan bolluğu ve bilgiye ulaşma kolaylığı, bir bilgi ve idrak kaosuna dönüşmüş ve beraberinde getirdiği daha derin sorunlarla İslâm düşünce sahalarında tam anlamıyla bir karmaşaya yol açmıştır.

İslâm dünyası böylesi derin bir krizle boğuşurken ülkemiz Türkiye de bundan nasibini almış, ne yazık ki ilmi ve kültürel anlamda bir çare ve teklif ortaya koyamamıştır. Son yıllarda yaşanan siyasi ve ekonomik açılımlarla İslâm dünyasına birçok açıdan umut olan ve bir ateş çemberinin ortasında yer almasına rağmen neredeyse tek esenlik ülkesi olarak görülen ülkemizde, maalesef ilim, düşünce ve kültür sahasında diğer atılımlara eş bir çıkış yapılamamıştır.

Ülkemizde son on beş yıl içinde ilahiyat fakültelerinin sayısı yüzü geçmiş, ilahiyat önlisans ve İlitam imkânlarıyla sayıları on binleri bulan genç, “İslâmî ilimler”le tanışmış; oluşan özgürlük ortamında sivil dinî eğitim müesseseleri çoğalmış; ancak kemiyetteki bu artışa karşın İslâmî ufkun daha da daralmaya başladığı müşahede edilmiştir. Sağlanan tüm imkanlara rağmen, ülkemizde on beş asırlık bilgi ve medeniyet birikimiyle doğru ilişkiler kuran, Kitab’ın ayetleriyle kainatın ayetlerini aynı hakikatin dile gelişleri olarak anlamaya çalışan; ulum-ı diniyye ile fen ve sosyal bilimleri, ilahiyat ile hikmet ve felsefeyi birlikte veren bir eğitim anlayışının yerleşebildiğini maalesef söyleyemiyoruz. Tarihten yanlış bir şekilde tevarüs eden dini ilimler-dini olmayan ilimler tasnifi üniversitede varlığını sürdürmüş, ilahiyat eğitimi üniversitelerin diğer bölümleriyle entegre olamamış, üniversitelerimizde tabii ve sosyal bilimleri üreten bölümler, medeniyete vücut veren ilahiyat eğitimi ile bütünleşememiştir.

***

İslâm’ın doğuşunun üzerinden yıllar, yüzyıllar geçtikçe iki soru sürekli var olmuş ve bu iki soru üzerinde İslâm ümmeti sürekli ihtilaf etmiştir: Birincisi, vahyin nazil olduğu dönemlerden sonra

yeni şartlar, yeni durumlar, yeni hadiseler karşısında ne yapılacağı sorusudur. İkinci soru ise İslâm'ın yaşanmış tarihini, geleneğini, kadim tarihlerde ortaya çıkmış içtihatlarını, verilmiş fetvalarını bugün nasıl değerlendireceğimiz ve devasa kütüphanelerimizi dolduran birbirinden değerli ilim ve düşünce kaynaklarımızı bugün nasıl okuyacağımızla ilgilidir. İşte bu iki soru etrafında tecdid, ihya, ıslah ve inşa çağrıları hep var olagelmış, fakat bu iyi niyetli çağrıların her biri, zaman içerisinde başlı başına bir ihtilaf kaynağına dönüşmüştür. İslâm'ın kendisinin bu kavramlardan hiçbirisine ihtiyacı olmadığı açıktır.

İslâm, -haşa- eskimez ki yenileyelim, ölmez ki ihya edelim, bozulmaz ki ıslah edelim. Hayatımızı ve ahlâkımızı, dünyamızı ve ahiretimizi inşa etme yolunda bize rehberlik yapmaya gelen İslâm'ı nasıl yeniden inşa edebiliriz ki? Ancak fikir ve düşüncelerimizin tecdide, ilimlerimizin ihyaya, metodlarımızın ıslaha ve ahlâkımızın yeniden inşaya muhtaç olduğu, her türlü izahtan varestedir. Burada mühim olan istikametten ve İslâm'ın sabitelerinden şaşmamaktır.

Aslında dinin tabiatı, nassın tabiatı, dilin tabiatı ve insanın tabiatı belli bir ölçüde anlama farklılıklarını zorunlu kılmaktadır. Ancak bugün İslâm dünyasını kuşatan yanlış din tasavvuru ve din söylemleri tek doğrucu ve ben merkezci bir anlayışı beraberinde getirmekte, İslâm'ın bütün ümmeti kucaklayan ve kardeşçe yaşamayı ilke edinen yorumlarını yok saymaktadır.

İnsani yeterlilikler, fitratımız, bilgi kaynaklarımız, kültürel farklılıklar ve hiç kuşkusuz akletme biçimlerimiz, pek çok konuda düşünce ve kanaatlerimizi farklı bir şekilde ifade etmemizin başlıca nedenleridir. Nitekim toplumun hemen her üyesini aynı minvalde düşünmek, aynı karakter ya da düşünce yapısı içinde tasarlamak, her şeyden önce tek tek her birimizin irade hürriyetine yönelik bir baskı kurmakla eşdeğerdedir. Oysa özgün düşünmenin, farklı karar vermenin, toplumsal yönelimleri ya da vahye veya fizik dünyaya ilişkin olay ve olguları farklı anlayıp yorumlamanın, kısacası insanın kendine özgü bir değerlendirme yapmasının hiçbir sakıncası bulunmamaktadır. Yeter ki her mümin düşünce ve davranışlarında, tercih ve yönelimlerinde sahîh bir usûle, sağlam bir yönleme ve doğru bir amaca bağlılık noktasında kendi içinde bir yeterliliğe ve tutarlılığa sahip olsun.

Bugün daha çok olumsuz manalar yüklediğimiz ihtilaf esasen müslümanların görüş çeşitliliğini ifade eder ve farklı zihinlerin birbirini tetiklemesi anlamındaki bu ihtilaf, fikri ve ilmi dinamizme ve rahmete vesile olan bir zenginlik olarak kabul edilir. Zira böylelikle ümmetin sorunlarına yönelik çözüm arayışları çeşitlenir, akıl ve tecrübeler birbirini tanır, birbirinden ilham alır. Ancak aklı-selime sığmayan, İslâm'ın sabiteleriyle uyuşmayan ve ümmeti kutuplaşmaya sürükleyen görüş ayrılıkları ise "hilaf" olarak tabir edilir ve çözümsüzlüğe sürükler. Hilafın katı ayrışmalara doğru gitmesi tefrika dediğimiz acı tablonun habercisidir. Bu durum ise sadece zihinsel anlamda değil duygusal anlamda da birbirinden uzaklaşan, yabancılaşan insanlar üretmekle kalmaz, toplumun birlik ve beraberliğini tehdit ederek fitneye zemin hazırlar.

İslâmî gelenek, makul düzeyde var olan farklılıkları, ihtilafa düşülen konuları hakikat arayışı için güçlü birer hareket noktası kabul etmekte ve bunda beis görmemektedir. Yeter ki hedef ve yönelimlerini İslâmî gaye ve gayret içinde şekillendiren Müslüman, dinin yüksek prensiplerini göz ardı etmesin, çiğneyip yok saymasın!

Hiç şüphesiz vahdet bütün Müslümanların aynı kalıptan çıkmış gibi tek bir düşünce dünyasına sahip olması anlamına gelmez. Vahdet; muhtelif nitelikleriyle her biri ayrı bir dünya olan Müslümanların, bir araya geldiklerinde uyumlu bir toplum inşa etmesi; ümmet şuuru taşıyan müminler

topluluğunun özgürlüğünü yitirmeden birbirine bağlanmasıdır. Dolayısıyla ihtilaf, vahdete engel değildir. Bu sebeple İslâm medeniyeti, tarih boyunca değişik ekol, mezhep ve meşreplere ev sahipliği yapmıştır. Dinî yorum, fikir ve görüşler, tarihte olduğu gibi günümüzde de farklılıklar arz edecektir. Bu farklılıklar medeniyetimizin bir zenginliği, İslâm'ın ilim ve düşünce alanında bireylere tanıdığı özgürlüğün tezahürüdür.

İslâm geleneğinin kendi iç bütünlüğü içinde mümbit birer dal mesabesinde ortaya çıkan farklı görüşler, İslâm coğrafyasının pek çok yerinde farklı bakış açıları, yöntem ve yorumlama pratikleriyle her zaman birbirini besleyen, koruyan ve kollayan kudretli ve bütünlüklü bir uzvun ayrılmaz/ayrışmaz parçaları olarak değer kazanmışlarsa, bunun en önemli sebebi usûldür. Her ilim dalı bize bir de usûl hediye etmiştir: Tefsir ilmi tefsir usûlünü ve ulûmü'l-Kur'ân'ı, hadis ilmi mustalahu'l-hadis ve hadis usûlünü, fıkıh ilmi ise usûl-i Fıkıh'ı ilim ve kültür tarihimize kazandırmıştır. Öyle ki artık usûl ve metodoloji olmadan bu ilimlerin bir manasının olmadığı kabul edilmelidir.

***

İlk asırlarda ortaya çıkan felsefi tartışmaları da bünyesinde barındıran ve İslâm'ın varlık, bilgi ve değer anlayışlarının köklerini belirleyen asılları ifade eden *Usûlü'd-din*, istinbat ve içtihat kaidelerini belirleyen *Usûl-i Fıkıh*, nazari temelleri ve metodolojik ilkeleri olan, İslâm medeniyetinin inşa ettiği en özgün ilimlerdir. Her ikisi de sadece tefsir, hadis, fıkıh gibi nakli ilimleri değil akli ilimleri de içine almıştır. Usûl ilimleri ihtilafın tabiiliğini ortaya koyduğu için lüzumsuz dini tartışmaları azaltan ve vahdeti sağlayan bir ilim dallarıdır. Bu sebeple doğru bir usûle sahip olmak hem din gayreti adına her türlü aşırılıktan, hem de çağdaşlık ve akılcılık adına dini bozmaktan bizi alıkoyacaktır.

Bugün başta ifade edilen metodolojik ayrışmanın dışında İslâm'ın deliller sistemini ve deliller hiyerarşisini, değerler sistemini ve değerler hiyerarşisini, öncelikler fıkını ve aklî deliller ile naklî deliller ilişkisini yitirmemizin sebebi dini doğru anlama usûlümüzü kaybetmekten kaynaklanmaktadır. İslâm'ın temel bilgi ve amel kaynakları çok açık olduğu halde; bir harfi değişmemiş Kur'ân-ı Kerîm ve büyük ilmi emeklerle sahihi sakiminden ayrılan Sünnet-i Nebeviyye önümüzde dururken, on beş asır sonra bu bilgi kaynaklarını karşı karşıya getirilmesi, Kur'ân İslâmı, Sünnet İslâmı, Hadis İslâmı diye İslâm'ın tasnif edilmesi, hatta Allah ve Resûlünün karşı karşıya konumlandırılması, usûlümüzü ne denli kaybettiğimizin açık göstergesidir.

On beş asır sonra bizi birleştiren amentümüzü dahi yeniden sorgulamak, inanç ve akaid esaslarını tartışmak, akaiden olan nice esasları terk etmek, akaidde olmayan nice unsurları dinin sabitelerine dönüştürmek, ilk asırlardaki meydan okumalara karşılık verebilmek için ortaya çıkan usûlü'd-din'i geliştirerek sürdürememekten kaynaklanmaktadır.

Dinin sabiteleri ile değişkenlerini, asli olanla fer'î olanı, nassî ve vahyî olan ile kültürel olanı, âdet ile ibadeti, yerel olanla evrensel olanı birbirine karıştırmaya devam edip yüce dinimizi anlaşılabilir hale getirmemizin yegâne sebebi usûlsüzlüktür, usûl bilmemektir.

Bugün Şîî-Sünnî, Sufî-Selefî, zâhirî-batınî, gelenekçi-modernist, ehl-i Kur'ân-ehl-i hadis gibi bölünmeler yetmiyormuş gibi ehl-i sünnet içi tartışmalar başlatmak, ehl-i sünneti bir mezhep derekesine indirmek, bizi birleştirmeye gelen vahdet dinini tefrika üreten bir anlayışa dönüştürmek, usûlden ne kadar uzaklaştığımızı göstermektedir.

Kültürü din haline getiren neoselefilik ile dini/vahyi, kültürün ürünü olarak okuyan modernizm/tarihselcilik gibi usûl dışı arayışların ortaya çıkması ve icmayı, kıyası, maslahatı, istihsanı, sedd-i zerîayı, makâsıdı unutmamız, usûlümüzden koptuğumuzu göstermektedir.

İslâm medeniyetinin belli başlı hasletlerini bir bir çökertmeye yol açacak olan ve içinde derin sarsıntıları, hesaplaşmaları ve arayış sancılarını barındıran bu durumla zaman kaybetmeden yüzleşmek, kayıp ve ihmallerimizi telafi etmek, yaşadığımız evden mahalleye, köyden kente, ülkeden gönül coğrafyamıza ve topyekûn İslâm dünyasına kadar, ancak 'hâl-i pür melal' olarak değerlendirilebilecek bu keyfiyetin ciddi bir şekilde hesabını vermek ve yeni teklifler üretmek zorundayız.

Böyle bir ortamda alim, mütefekkir ve münevverlerimizin omuzlarındaki sorumluluk ağırlaşmaktadır. Bu sorumluluk, İslâm'ın insana, varlığa, hayata ve bunlara ilişkin bilgiye, tevhidi bir yaklaşımı ilke edinip dinî ve gayr-i dinî tasnifine girmeden, akli ve vahyi karşı karşıya getirilmeden, ilim, hikmet ve marifeti üretecek eğitim anlayış ve uygulamalarını yeniden keşfedip ortaya koymaktır. Aksi takdirde İslâm medeniyeti söylemleri, geçmişle avunmanın ve çağımızda yaşananlara karşı bir savunmanın ötesinde bir anlam ifade etmeyecektir.

İslâm Düşünce Enstitüsü

Bu esbab-ı mucibeden hareketle bu önemli meseleleri dert ve dava edinerek Ankara merkezli uluslararası nitelikte bir *İslâm Düşünce Enstitüsü*'nün kurulmasına karar verilmiştir. *İslâm Düşünce Enstitüsü*, hem bir Araştırma Merkezi hem de lisansüstü seviyede eğitim ve seminer programları düzenleyen bir Akademi olarak çalışacaktır. Enstitü'nün öncelikli gayesi "İslâm Düşüncesinde Metodoloji", "İslâmî İlimlerde Usûl ve Makâsıd" ile "Ahlâk" ve "Estetik" alanlarında araştırmalar yapmak/yaptırmak, yaptığı araştırmaları farklı dillerde İslâm dünyasındaki ilim merkezleriyle paylaşmaktır.

Usûl ve metodoloji ile sadece hüküm, delil ve delalet arasındaki ilişkiyi ele alan, nasslardan hüküm istinbatını konu edinen *Usûl-i Fıkıh* değil bir bütün olarak dini doğru anlama usûlü kastedilmektedir. Bu çerçevede Fıkıh usûlünün kainata ve evrene bakışımızı yönlendiren metodolojik dönüşümlerle ciddi bir hesaplaşma içerisine girmesi gerekmektedir. Bu bakımdan *İslâm Düşünce Enstitüsü*, usûl meselesini sadece fikhî bilginin üretimindeki bir tıkanıklıkla değil, mutlak olarak bilginin üretimiyle ilgili aslî bir krizle ilişkilendirmekte ve çabalarını bu aslî krizin üstesinden gelme temelinde yoğunlaştıracaktır.

Aynı bakış açısıyla *makâsıddan* gaye ise sadece *Makâsıdu's-Şeria* değil *Makâsıdu't-tekvîn*, *Makâsıdu'l-umran*, *Makâsıdu't-tenzil*, *Makâsıdu'l-Kur'ân*, *Makâsıdu's-Sünne*, *Makâsıdu't-teklif* gibi dinin tüm gaye ve maksatlarıdır. Kuşku yok ki usûl ve makâsıdın doğru anlaşılması için İslâm düşüncesinin ve bu düşünceyi kuran İslâm ilimlerinin yeniden ele alınması bir zarurettir. *Makâsıdu't-tekvîn*, varoluşun gayesi ve yaradılışın hikmetini bütün yönleriyle ele alan, varlığı anlamlandıran tabiatı ve evreni doğru anlamamızı sağlayan yöntemler bütünüdür. *Makâsıdu'l-umran*, tarihi, toplumu, sosyal hayatı ve medeniyet tarihini Sünnetullah'a uygun ilkeler çerçevesinde anlamamızı sağlayan yöntemdir. *Makâsıdu't-tenzil*, ilahi vahyin gönderiliş gayesi ve Peygamberlik müessesesinin varoluş sebepleridir. *Makâsıdu'l-Kur'ân*, tek tek ayetlerin ifade ettiği mana değil bir bütün olarak Kur'ân'ın işaret ettiği küllî gayelerdir. *Makâsıdu's-Sünne*, Hz. Peygamber'in tikel davranışları değil, risaletin gayelerini ifade eden davranışlar bütününe ifade ettiği evrensel örnekliktir. *Makâsıdu't-teklif*, dinin hükümleriyle mükellef olarak amel etmek

durumunda olan din-insan ilişkisini ifade eden küllî gayelerdir. *Makâsıdu's-ş-şeria* ise sadece dinin muamelata taalluk eden emirler ve yasaklar manzumesindeki küllî gayelerdir. Diğer gayeler tespit edilmeden *Makâsıdu's-ş-şeria*'nın anlaşılamayacağı izahtan varestedir.

İslâm düşüncesi için hikmet, ilim ve amelin mükemmel bir terkiibini ifade eder ve nihai kertede insanî kemali amaçlar. Bu çerçevede *İslâm Düşünce Enstitüsü*, ilim-amel birlikteliğinin en temel göstergesi olan ahlâk ilmini, teorik ve pratik boyutlarıyla yeniden ele almayı da temel sorumlulukları içerisinde görmektedir.

Enstitü çalışmalarını şu başlıklar altında şekillendirecektir:

- 1- İslâm Düşüncesi
- 2- İslâmî İlimler
- 3- Usûl ve Metodoloji
- 4- Makâsıd
- 5- Değer ve Ahlâk

1- İslâm Düşüncesi

Tefekkür, İslâm ilim geleneğinin en önemli kurucu kavramlarından biridir. Zira Kur'ân ayetleri üzerinde gerçekleştirilen tefekkür; tefsir, fıkıh, kelim gibi dinî ilimleri ortaya çıkarmış ve emsalsiz bir ilmî müktesebatı doğurmuştur. Kur'ân ayetlerinin yönlendirmesiyle kâinat üzerinde sarf edilen tefekkür gayreti de tabiat ilimlerinin ortaya çıkmasını sağlamış ve bu alanda çok zengin bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Enfüsî âlemde gerçekleştirilen tefekkür ise psikoloji ve ahlâk gibi çeşitli ilimler yanında gönül dünyamıza zenginlik katan bir irfan geleneğinin oluşmasını sağlamıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de düşünce ile ilgili kavramsal çerçeve taakkul, tefekkür, tedebbür, tezekkür, teemmül, nazar, basar ve itibar kavramlarından oluşmaktadır. *Taakkul*, daima akletme melekelerini istikamet üzerine hareket halinde tutmaktır. Taakkulun bir neticesi olan *tefekür*'ün zamanı yoktur. Her an her konu üzerinde düşünmek anlamına gelir. "Zikrâ" ve "zâkir" den gelen *tezekkür* mazi üzerine düşünmektir. "Dabar" ve "tedbîr" den gelen *tedebbür* yaşadıklarımızın nihayetleri/sonuçları gelecek üzerine düşünmektir. "emel" den gelen *teemmül* bir emel üzerine, daha ileri zamanlar üzerine düşünmektir. *Nazar* gördüklerimiz üzerine düşünmektir. Eşyaya ve Kâinata akıl ile bakmaktır. *Basar* akıl ile kalbi birleştirmektir. Eşyaya ve kâinata kalp ile bakmaktır. Mana ve hakikate söz ve düşünce ile ibare ve ibret ile varmamızı sağlayan tefekkür ameliyesi ise *itibar*'dır. **لَأَبْصَارِ أَأُولِي يَأْفَاعْتَبِرُوا** (*İtibar ediniz ey akıl sahipleri!* Haşr 2) ayeti Usul kitaplarında içtihadın delili olarak kullanılmıştır. Binaenaleyh *müçtehid* bütün bu düşünce ameliyesini birleştirerek dini doğru anlamamızı sağlayan âlimin adı olmuştur.

Bu kavramsal çerçevenin ışığında İslâm düşüncesinin ana damarlarının, ilkelerinin ve tarihinin yeni bir çıkış, diriliş, inşa ve ihya için okunması, tartışılması, karşılaştırılması ve yorumlanması zorunludur. Yeni bir medeniyetin var oluşu ve dirilişi öncelikle bu alanda hangi kaynakları esas alacağımızın ve bu kaynaklar ile nasıl bir ilişki kuracağımızın usûl ve metodolojisini ortaya koymakla mümkündür. Bu meyanda, öncelikle İslâm düşünce tarihinin temel yapı taşlarını belirlemeliyiz. Bunları belirlerken parçacı değil, bütüncül bir okuma yapmalıyız. Çünkü İslâm düşünce tarihi bir bütün olarak birbirine bağlıdır.

İslâm medeniyet tasavvurunun oluşması ancak sahip olduğumuz birikimi etkin bir şekilde okuyup doğru anlamlandırmamız ile mümkündür. Bu olmaksızın yeni bir medeniyet aklının ve pratiğinin oluşması mümkün değildir. Üzülerek ifade etmek isteriz ki bugün İslâm düşünce tarihinin ana kaynakları okunamıyor. Zira okuma ve anlama konusunda da bir metot problemi yaşanmaktadır. Bu metinlerin nasıl okunacağına dair yöntem okuyucunun zihninde hala bir problem olarak durmaktadır. Bu metinleri bazı kesimler de sıradan metinleri okur gibi okumak istemekte, ardından çoğu kez anlamsız ve gereksiz bularak vazgeçmektedir. Bazen de kelime ve kavram dünyasına nüfuz edilemediği için, onları yorumlayarak zenginleştirme ve ruhunu günümüze taşıma çabası gerçekleştirememektedir.

Elbette kaynakları okurken geçmişî tekrarlama, taklit etme hatta kutsama handikapı da göz ardı edilmemelidir. Özellikle taklit etmek ile takip etmek arasındaki incelik ıskalanmamalıdır. Kaynaklar üzerinden geçmişî taklit etmeyi değil, kaynakların gösterdiği akışı ve fikir damarlarını takip etmeliyiz. Bugünden kopuk, bugünü esas almayan, bugüne değer katmayan, bugün ile yüzleştirmeyen, bugünü anlamamızı kolaylaştırmayan bir kaynak okumasının anlamı ve değeri olmaz. Dolayısıyla İslâm düşüncesinin kaynaklarına yönelme dediğimizde bugünden kopmak anlaşılmalı, bilakis dün, bugün ve gelecek denklemini gözetken bir yaklaşımla hareket edilmelidir. Bugüne yabancılaşmak yerine bugünü doğuran dünü anlamayı tercih etmeliyiz.

***

Oryantalistler tarafından kaleme alınmış sistematik İslâm düşünce tarihleri ve bu eserlerin tesiri altında yetişmiş birçok Müslüman düşünür, farklı İslâm ekollerinin ortak zeminlerini tespit etmekten çok farklılıklarını ön plana çıkarmışlardır. Dolayısıyla İslâm düşünce birikiminin iç bütünlüğü, tutarlılığı ve sürekliliği göz ardı edilmiş, farklı ekol mensupları arasındaki paradigma içi tartışmalar, alt kategorilerin cedelleri şeklinde sunulmuştur.

Batı felsefi teolojik geleneği içinde ortaya çıkan kategorik ayrımların evrenselleştirilmesi sonucunda, bütün dinler için geçerli olduğu kabul edilen bir üst kategorik farklılaşma, tartışılmaz bir gerçeklik haline getirilmiştir. Teoloji, felsefe ve mistisizm kategorik ayrışması İslâm düşünce tarihine uygulandığında, birbirleriyle geçişkenliği imkânsız görülen kelimeler, felsefe ve tasavvuf (veya beyan, burhan ve irfan) üst kategorilerinin varlığı bütün çalışmaların çıkış noktası olmuştur. Bu çıkış noktasından hareket edilmiş olması dolayısıyla, ekoller arasındaki farklar o derece abartılmıştır ki, bu ekollerin başlangıçta ortak bir zemin üzerinde geliştikleri bile unutulmaya başlanmıştır. Bugün düşünce tarihimizle ilgili çalışmaların önündeki en önemli açmaz bu kategorik ayrımın yol açtığı algılama yanlışlığıdır. Gittikçe katılaştıkça bu kategorik ayrımlar, İslâm dünyası içindeki farklı yaklaşımların sahibi ekollerin kemikleşmesine de yol açmıştır. Her ekol mensubu İslâm düşünce geleneğine kendi zaviyesinden yaklaşmış ve bu geleneği bir bütün olarak kavrayarak zaman-mekân boyutu içinde yeniden üretebilmek yerine geleneğin kendi dışındaki unsurlarını mutlak anlamda reddetme psikolojisine kapılmıştır. Müspet anlamda gelenek sahibi olmakla menfi anlamda gelenekçi olmak arasındaki önemli fark görülemediği için de Batı medeniyeti ile hesaplaşma sürecinde yük olduğu varsayılan unsurların tasfiyesi o ölçülere vardırılmıştır ki, neredeyse bir İslâm düşünce tarihinden bahsetmek imkânsız hale gelmiştir.

Binaenaleyh *İslâm Düşünce Enstitüsü* bu önemli tespitleri dikkate alarak İslâm düşünce metodolojisi ve İslâmî ilimlerde usûl ve makâsıd'ı doğru anlamak için çalışma ve araştırmalarında

İslâm düşüncesini bir bütün olarak ele alacak ve bu çerçevede disiplinler arası metodolojik çalışmalara öncelik verecektir.

2- İslâmî İlimler

İslâm Düşünce Enstitüsü, bu başlık altında İslâmî ilimlerin bugün karşı karşıya olduğu temel iki sorunu hem araştırmalarında hem de seminer programlarında ele alacaktır. Bunlardan biri bütünlük, diğeri de usûl sorunudur. Bütünlük sorunundan kastımız, İslâmî ilimler kavramının zaman içinde daraltılarak sadece birkaç araştırma alanına tahsis edilmesi; tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi ilimlere indirgenmesi ve dinî ilimler-tabii ilimler, pozitif ilimler-negatif ilimler!, akli ilimler-naklî ilimler biçiminde tasnif edilip parçalanmasıdır. Oysa tenzil ile tekvinin birbirinden ayrılması düşünülemez. Kur'ân ayetlerini anlatan tefsirin İslâmî ilim sayılıp kâinatın ayetlerini anlatan ilimlerin İslâmî olmayan ilimler olarak takdim edilmesi doğru değildir. Allah'ın kitabındaki ayetleri ile afak ve enfüsteki ayetlerini birbirinden ayıramayız.

Akademik geleneğimizdeki ihtisaslaşma ise dini ilimler olarak tarif edilen dar alanı paramparça ederek ikinci kez bütünlüğü bozmuştur. Günümüzde Müslüman akademisyenlerin yaygın bir biçimde içine düştükleri hatalardan biri, uzmanlaşmış olduğu disiplini merkeze alarak İslâm düşüncesini oluşturan diğer paradigmaları buna göre yargılamaktır. Söz konusu bakış veya konuşma, İslâm düşüncesini bütünsel bir değerlendirmeye ya da bütüncül bir okumaya tabi tutmaya engel teşkil etmektedir. Zira İslâm ilim geleneğinde bütün ilimler iç içe geçmiştir. Hiçbiri diğerinden ayrılmaz. Aralarında hem bir geçişkenlik ve iç içelik hem de bir tertip vardır. Örneğin kelam ilminin yolu metodolojik düzeyde fıkıh usûlü ile içeriksel düzeyde ve tartışma alanlarında felsefe ile zühd ve takvaya dayalı bireysel ahlâki düzeyde ise tasavvufu pek çok noktada kesişmektedir. Kelam ile fıkıhın dayandığı metodolojik zemin ve kaynak ortaktır.

İlk asırlardan itibaren İslâm âlimleri ve filozofları ilimlerin tasnifi ve meratibine dair bize önemli bir literatürü miras bırakmışlardır. Bu literatürde tüm ilimler, ortak bir zeminde sistematik bir tertip içerisinde buluşturulmuştur. Bu mirası değerlendirirken, tarihsel koşullarda gerçekleşen ilmî yapıları/yorumları mutlakaştırıp tüm zamanlar için geçerli sistemler olarak düşünmenin her türlü insani düşünsel üretim kapasitesini yok saymak anlamına geleceğini unutmamak gerekir. Mutlak metodoloji, tek bir sahih anlayış olduğu iddiası, her düşünürün kendi sistematik tutarlılığı çerçevesinde düşünce üretmesinin önündeki en büyük engeldir.

Sözü edilen bütünlükçü yaklaşımı sağlayabilmek için öncelikle usûl ve metodoloji sorununu halletmek gerekmektedir.

3- Usûl ve Metodoloji

İslâm Düşünce Enstitüsü, usûl ve makâsîd konularını öncelikli araştırma alanı olarak seçmiştir. Zira usûl ilmi, oluşum süreci ve tarihi gelişimi dikkate alındığında, sadece fıkıh kurallarının üretim biçimini açıklayan ve temellendiren bir ilim değildir. Fıkıh Usûlü dini bilginin üretilmesinde meşruiyet sınırını belirleyen ve Müslümanların hukuk ve ahlâk alanında felsefi düzeyde ortaya koydukları düşüncelere zemin teşkil eden önemli bir disiplindir. Bunun yanında usûlün kontrol edici işlevi de önemini korumaktadır. Her şeyden önce usûl ilmi fıkıh üretmeyi hedefleyen bir disiplin olarak ortaya çıkmamıştır. Usûl kurallarının tedvininin fıkıhtan sonra olduğu, bu ilmin ilk yetkin eserlerinin hicri 4. asrın başlarında verildiği bir realitedir. Ancak bu durum daha evvel zihinlerde metodolojiye yönelik bir düşünce olmadığı anlamına gelmez. İlk üç asırda içtihad faaliyeti

neticesinde ortaya çıkan fikhî hükümler, sonraları usûl literatüründe sistemleştirilerek daha teknik bir boyut kazanan metodolojik kurallarla elde edilmiştir.

Çerçeve belirleyici, kural koyucu ve kontrol edici işlevi dolayısıyla fıkıh usûlü sonraki süreçte sadece fıkıh değil diğer dini ilimlerin ortaya koyduğu veriler için de bir meşruiyet zemini oluşturmuştur. Bir bakıma din adına konuşabilmenin sınırlarını o belirlemiştir. Kur'ân ve sünnetin anlaşılmasında, ayetlerin ve hadislerin yorumlanmasında daima usûl kurallarından yararlanılmıştır. Aynı şekilde Kelâmî meselelerde başvurulan nassların subut ve delalet açısından değerlendirilmesinde de her zaman usûl kurallarına başvurulmuştur. Dolayısıyla Müslümanların ortak referans çerçevesi haline gelen usûl kurallarından onay almayan bir değerlendirme meşru kabul edilmemiştir.

Usûl ilmi, insan aklının dini hükümleri elde etme ve nassları yorumlamada ne kadar hür hareket edebileceğine dair bir çerçeve çizmeye çalışmıştır. Bu noktada sınırı dar tutanlar olduğu gibi, insanın, dilin ve nassın tabiatını dikkate alarak geniş tutanlar da bulunmaktadır. Binaenaleyh usûl geleneği içinde tek bir çizgiden değil, belki çok farklı yaklaşımlara yer veren bir çerçeveden bahsedebiliriz.

19. yüzyılın sonlarından itibaren İslâm dünyasında etkinliğini arttıran içtihad çağrısı nedeniyle fıkıh usûlüne yeni meselelerin çözümünde yararlanılacak bir metodoloji işlevi yüklenmeye çalışılmıştır. Usûlü, doğrudan doğruya nasslardan hüküm çıkarma yöntemi olarak değerlendirme eğilimi taşıyan bu bakış açısı, fıkıh usûlünün kuruluş amacıyla uyum taşımayan beklentisi nedeniyle hedeflediği sonuçlara ulaşamamıştır. Bu sonuçları elde etmek için ise fıkıh usûlü ilmini yenileme, diğer bir ifadeyle meselelere çözüm getirebilen bir metodoloji haline getirme teşebbüsleri gündeme gelmiştir.

İslâm dünyasının modernleşme sürecine girmesi pek çok alanı etkilediği gibi dini düşünce açısından da önemli problemlere yol açmıştır. En başta karşılaşılan sorun, durdurulması mümkün olmayan devasa değişim sürecinin imkân nispetinde kontrol altına alınmaya çalışılması, İslâm'ın değişmez sabitelerine göre meşru bir zeminde yönetilmesi/yönlendirilmesi meselesi olmuştur. Bu bağlamda fıkhi hükümlerin önemli bir kısmının ortaya çıktığı toplumsal ortam değiştiği için bu sahada değişiklik talepleri ister istemez gündeme gelmiştir.

Bu çerçevede öncelik taşıyan hususlardan birisi de fıkıh usûlünden yeni hükümler elde etmeye elverişli bir metodoloji olarak yararlanma düşüncesi idi. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi doktrinin teorisini oluşturan ve tarihi süreç içinde kontrol etme ve çerçeve belirleme işlevi baskın olan fıkıh usûlünün ana akım çizgisi, istenen yenilenmeyi sağlayıcı bir metodoloji oluşturmak için elverişli değildi. Bu bağlamda değişimi gerçekleştirmek için daha elverişli görülen ve öne çıkarılan Malikilerin "Maslahat", Hanefilerin "İstihsan" kavramları Fıkıh Usûlünün ana akımı (Şafiî /Eş'arî) tarafından ihtilafli veya merdud asıllar olarak kabul edilmekteydi. Tam da bu sebeple usûlde yenilenme ihtiyacı sık sık dile getirildi. Bu gerçekleşmeyince hedeflenen somut çözümler olduğu için ister istemez pragmatik bir tavırla bunu temine elverişli görülen hususlar öne çıkarıldı.

Maslahatı, Şari'in külli gayesi olarak nassın önüne geçirmeyi öngören Necmettin Tûff'nin görüşleri İslâm dünyasında ilk defa bu dönemde yoğun bir ilgi gördü. Klasik usûl sistematiği içinde sağlam bir yer bulamamış olan örf ve külli kaideler, mecelle hareketiyle bir hüküm elde etme kaynağı olarak gündeme getirildi. Klasik usûlün ibadet konularında kullanılması gerektiği ifade edilerek muamelat alanı için İçtimaî *Usûl-i Fıkıh* adı altında yeni bir disiplin kurulması teklif edildi. Ancak bunlar en fazla, önü alınamayan bazı değişimlerin fıkhi açıdan meşru bir zemine oturtulmasını sağlayabilecek

olan tekliflerdi. Öte yandan bu tekliflerin gösterdiği somut bir gerçeklik vardı: Fıkıh usûlü, tarihi boyunca kontrol edici yapısıyla İslâm toplumlarında ve fikhî tefekkürde etkili olmuş; fıkıh külliyyatının oluşum sürecinde sahabe ve sonraki kuşak fakihler için nispeten daha serbest bir şekilde kullanılan “Rey” kavramını sınırlandırıcı bir işlev gerçekleştirmişti.

Usûl içinde başlayan bu arayışlar bir netice vermeyince, usûl dışı arayışlar başladı. İslâm'ın on beş asırlık deliller sistemi ve deliller hiyerarşisi tartışmaya açıldı. Dinî düşüncede usûlsüzlük egemen oldu. Bu çerçevede örneğin, usûlün felsefesini yok sayarak; akli, kıyası, maslahatı, istihsanı eleştirerek, vahyi dilsel metinlere indirgeyerek dini metinleri kanun metni gibi okuyan, nassın sadece lafzi-zâhiri yorumunu esas alan, sünneti sadece hazırlanmış, yaşanmış bir şekil olarak anlayan neo-Selefilik usûl dışı bir arayıştır. Aynı şekilde vahyi hitap ettiği kültürün ürünü olarak okuyan tarihselcilik tezi de usûlün dışına çıkma teşebbüsüdür. Ve bugün ne yazık ki İslâm dünyasında sayısız usûl dışı teşebbüs farklı din anlayışları ile arz-ı endam etmektedir. Dolayısıyla “Günümüzde usûl ilmi nasıl olmalıdır?” sorusu, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir meseledir.

Öncelikle şu husus vurgulanmalıdır: Nassların taşıdığı zâhiri anlam Resulullah ve sahabe tarafından anlaşılması, usûl ilminin dil ile ilgili kurallarıyla da bu anlamı olabilecek bütün farklılıklarıyla birlikte (zâhir, nas, hakikat, mecaz, vs.) muhafaza altına alınmıştır. İlgili çerçeveyi zorlayan zâhiri ve batini eğilimlere asla geçit verilmemiş, nassların anlaşılması ile ilgili ittifak ve ihtilaf noktaları tespit edilmiştir. Günümüzde çağın anlayışından etkilenerek bu çerçeveyi dikkate almadan, dilin imkânlarını zorlayarak naslara farklı anlamlar yüklenmeye çalışılması, ilmi tutarsızlığı bir yana, bir çeşit batınlık karakteri arz etmektedir. Öte yandan Şari'in muradını sadece lafızların literal manasında arayan, dilin teşbihini, temsilini yok sayan, bağlamı, nüzul ve vürûd sebebinin göz ardı eden anlayışlar da usûlün çizdiği çerçevenin dışında hareket etmektedir. Binâenaleyh günümüz meselelerine cevap verebilmek için fıkıh usûlünün beyan ve kıyas içtihadları yeterli olmamakta, makâsîd düşüncesi ışığında ıstıslah içtihadının geliştirilmesi icap etmektedir. Bu yol takip edilmeyip naslara taşıdığından farklı anlamlar yüklenmeye çalışılması, işaret ettiğimiz sorunları ortaya çıkarmaktadır. Gerçi fıkıh usûlünün yönlendirici karakteri burada kendisini göstermekte ve bu tür naif yorumlara onay vermemektedir. Ancak usûlün bugünümüze cevap verecek bir metodoloji haline getirilmesi isteniyorsa “makâsîd” bir ilim olarak yeniden ele alınmalıdır.

4- Makâsîd

Hiç şüphesiz Allah'ın yarattığında ve gönderdiği dinde abes, anlamsız (lağv), gayesiz (sehv) ve faydasız (lehv) hiçbir şey yoktur. Ancak kıt ve yanlış anlam ve yorumlarımız bizi abesle iştigale sevk edebilir. Bizi abesle iştigal etmekten kurtaracak olansa makâsîdî doğru anlamaktır. Makâsîddan gayemizin, sadece *Makâsîdu's-şeria* değil *Makâsîdu't-tekvin*, *Makâsîdu'l-umran*, *Makâsîdu't-tenzil*, *Makâsîdu'l-Kur'ân*, *Makâsîdu's-Sünne*, *Makâsîdu't-teklif* gibi dinin tüm gaye ve maksatları olduğu yukarıda da ifade edilmişti.

Günümüzde gerek fıkıh literatüründeki mevcut hükümlerin uygulanabilirlik açısından değerlendirilmesi, gerekse yeni meselelere çözüm getirilebilmesi için makâsîd ile ilgili anlayışın detaylandırılması ve geliştirilmesi şarttır. Makâsîdî üçlü taksimi de (zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât), zarûriyyâtın beş maddede toplanması da (dinin, canın, neslin, aklın ve malın korunması) içtihadî olup bu alanın geliştirilmesi mümkün ve gereklidir. Nitekim bu beş esasın yanına insan onurunun ve temel hürriyetlerin korunması, adaletin gerçekleştirilmesi, yoksullukla

mücadele edilmesi ve sosyal dayanışmanın sağlanması, adil bir gelir dağılımının temin edilmesi ve servetin geniş kitlelere yayılması, dünya barışının sağlanması, emniyet ve güvenin teminat altına alınması gibi hususların da ilave edilmesinin gerekli olduğu savunulmaktadır. Bu çalışmaların usûl ilmi çerçevesinde yapılması da, makâsîd ilmi adı altında özel bir disiplin kurulması da mümkündür. Ancak İslâm geleneğindeki köklü geçmişi açısından usûlün makâsîd bölümünde geliştirilmesiyle İslâm hukuk ve ahlâk felsefesini de içerisine alacak bir zenginliğe kavuşturulması düşünülebilir.

Makâsîdla bağlantılı olarak ele alınması gereken bir husus da ahkâmın değişmesi meselesidir. Bu konu fıkıh literatüründe belirli meseleler bağlamında ele alınmıştır. Ancak özellikle günümüzde İslâmî değerlerin Müslümanların hayatında etkili olması isteniyorsa bu konu ilmi heyetler marifetiyle sistemli bir şekilde değerlendirilmeli, dinin sabitelerinden şaşmamak için makâsîd ve içtihadla bağlantılı olarak usûl bünyesine alınmalıdır. Özellikle nass ile sabit olan hükümlerin mevcut uygulamalarıyla konuluş amaçlarını gerçekleştiremedikleri takdirde hala bu şekilde devam edip etmeyecekleri meselesi de bu bağlamda ele alınmalıdır. Bazı müelliflerin bu meseleleri kısmen usûl bünyesinde ele aldıkları görülmektedir.

Bu bağlamda İslâm fıkıhının dinamikliği açısından üç kaide dikkat çekmektedir: “Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz” (zaman ve mekanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi inkâr olunamaz), “Bir illet-i gâiyyeye mübtenî olan hüküm o illetin intifâsıyla müntefi olur” (belirli bir amaca ulaşmak için meşru kılınan bir hükmün uygulanması, o amacın aksine bir netice verirse ilgili hüküm geçersiz olur), “Bir fâide-i matlûbenin istihsâli için meşru olan bir hüküm, icrası halinde o faidenin zıddını istilzâm ederse bâtıl olur” (belirli bir amacı gerçekleştirmeyi hedefleyen bir hüküm, o amacın ortadan kalkmasıyla geçerliliğini yitirir).

Hanefi fakihler Hz. Ömer'in hilafeti döneminde pek çok hükmü değiştirmesini bu ilkelere göre izah etmişlerdir. Ahkâmın değişmesi makâsîd ve içtihad bağlamında usûl bünyesinde ele alınırsa konu sübjektiflikten uzak daha sağlam bir zemin üzerinde tartışılabilecektir. Bu konu ihmal edildiği takdirde bugüne cevap verecek bir fıkıh yapılamayacaktır. O zaman da bir taraftan sistemi sadakatle muhafaza etmek gerektiğine inanan, öte yandan pratikte seküler değerlere göre yaşayan çift karakterli zihniyet ve davranış bunalımı içerisinde bir Müslüman tipinin ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Esasen bu konuyla ilgili çekinceler, “makâsîd” adı altında nassların devre dışı bırakılacağı endişesinden kaynaklanmaktadır. 20. yüzyılda makâsîd konusunda yapılan monografik çalışmalar Müslümanların yaşadığı tereddütleri gözler önüne sermektedir. Bu konuyla ilgili pek çok yeni çalışma klasik usûlün çizdiği çerçevenin ötesine geçmeye izin vermemektedir. İslâm düşüncesini kendi dar kalıplarına hapseden bazı selefler ise makâsîd mefâsîd deme yoluna gitmişlerdir.

Oysa İbn Kayyim asırlar önce şöyle demiştir: “Dinin tamamı rahmettir, tamamı hikmettir, tamamı adalettir, tamamı maslahattır. Herhangi bir mesele adaletten zulme, rahmetten zahmete, maslahattan mefsedete, hikmetten abese dönüşürse o dinden değildir. Meğer ki bunlar bin bir yorum ile dine dahil edilsin.” Burada yapılacak iş dinin rahmetini, hikmetini, adaletini ve maslahatını anlaşılır bir dil ile yeniden ifade edilmiş olsun.

Makâsîd bahsini bitirmeden önce, fıkıh usûlüyle ilgili şu hususlara da işaret etmek istiyoruz:

1) Usûlün ana çatısı ve geleneği muhafaza edilmeli, dil ile ilgili kurallar korunmalıdır. Nitekim usûlün metin yorumuyla ilgili geliştirdiği kuralların, her dilin yapısına uygulanabileceği ifade edilmiştir. Burada hakikî delâlet izafî delâlete, ibretin delâleti ibârenin delâletine, -yani bütûn

nasslardan elde edilen gayeleri (makâsıdı) esas alan hakikî delâlet, nassın lafzına ve lafızlardan hüküm istinbâtına dayanan izafî delâlete- tercih edilmelidir.

2) Fıkıh usûlü literatürünün hükümle ilgili bahislerinde İslâm hukuk ve ahlâk anlayışının bir anlamda felsefi yapılmıştır. Tarihi süreç içinde pek çok müellifin bu alanlarla ilgili kayda değer yaklaşımlar sergiledikleri görülmektedir. Husûn-kubuh meselesiyle bağlantılı olarak veya makâsıd bağlamında adalet konusu ayrıntılı olarak ele alınabilir. Hanefi usûlcülerin insanın sorumluluğunu temellendirirken başvurdukları hak düşüncesi yahut ismet kavramı ile ilintili olarak insan onuru ve dokunulmazlığı bu çerçevede ele alınabilir. Aynı şekilde insan hakları kavramı da bu bağlamda yeniden değerlendirilebilir. Netice itibarıyla İslâm hukuk ve ahlâk felsefesi başlığı altında ele alınabilecek konular için usûl sistematığının hükümle ilgili bölümleri uygun bir zemin teşkil edecektir. Bu çerçevede ahkâm-ahlâk ilişkisi yeniden ele alınmalı ve “ahlâkın ahkâmın akli” olduğu unutulmamalıdır.

3) Beyan ve kıyas içtihadlarının günümüze cevap vermede sınırlı imkâna sahip olduğu aşikârdır. Bu bağlamda makâsıd düşüncesi güçlendirilmeli, istislah içtihadına ağırlık verilmelidir. Klasik usûlün sistematığı içerisinde makâsıd kavramı “münasip vafın” taksimi bağlamında ortaya çıkmıştır. Cüveynî'nin geliştirdiği beşli taksim Gazzali tarafından zaruriyyât, haciiyyât ve tahsiniyyât adı altında üç başlıkta toplanmış, zaruriyyât kısmı da dinin, canın, neslin, aklın ve malın korunması şeklinde beş ana madde ile sınırlandırılmıştır. Şatibi bu konuyu ayrıntılı olarak ele almış ancak onun yaptığı makâsıda dayanarak yeni bir metodoloji geliştirmek değil, mevcut hükümlerde makâsıdın nasıl gözetildiğini izah etmek olmuştur. O halde Şatibi'den sonra, çağımızda Tahir b. Aşur, Allal el-Fasi, Cemalettin Atiyye, Ahmet er-Reysuni gibi pek çok ilim adamının geliştirmeye çalıştığı makâsıd düşüncesi nasıl geliştirilebilir, sorusunun üzerinde durulmalıdır.

Burada da mühim olan makâsıd anlayışının Müslümanların hayatlarında ve ilişkilerinde nasıl tezahür edeceğidir. Özellikle ahlâkın bir makâsıd ilkesi olarak ele alınması önem arz etmektedir. Mağribli düşünür Taha Abdurrahman'ın *Tahlîk'ul-makasid* (makasıdın ahlâkileştirilmesi yahut ahlâkın makâsıd haline getirilmesi) projesi, bu açıdan önem arz etmektedir.

5- Değer ve Ahlâk

Bugün küresel ölçekte insanlığın yaşadığı bir anlam krizinden söz edilebilir. Bu anlam krizi beraberinde bir ahlâk krizini de doğurmuştur. Ahlâk krizinin en büyük sebebi ise bir davranışı ahlâki kılan değeri ve bu değerlerin kaynağı konusundaki tartışmalardır. Değerler hiyerarşisini kaybetmek değerlerin kendisini kaybetmek kadar büyük yanlışları beraberinde getirmiştir. Bundan daha vahimi değerlerin yer değiştirmesi; iyinin kötü, kötünün iyi addedilmesidir. Çirkin ile güzelin, fayda ile zararın, hak ile batılın birbirinin yerine geçmesidir. Bundan da daha büyük bir yanlışlık ise bozulmanın dinî bir mahiyet arz etmeye başlaması; yaptığımız gayri ahlâki davranışlara dinden mesned bulmaya çalışılması ya da gayri ahlâkiliğin dinîleşmesidir. Başka bir ifadeyle bize ahlâk-ı hamideyi bildirmek üzere gönderilen dinin, gayri ahlâki davranışlarımıza mesned kılınacak şekilde yanlış anlaşılmasıdır. Fıkıhın ahlâktan tecrit edilmesi, ibadetlerin ahlâki gayelerden uzaklaşarak şekle indirgenmesi, müminler topluluğu için en büyük musibet olmuştur.

Çağdaş iletişim teknolojileri sayesinde bilginin salt enformasyona, enformasyonun da eğlence sektörüne dönüştüğü ve giderek “enformatik bir cehalet”in ve kirliliğin egemen olduğu dünyamızın hali, bilgiden çok bilgi ahlâkını; bilgi-insan ilişkisinin ahlâki boyutunu düşünmemizi gerekli

kılmaktadır. Daha bilgili olmak; daha ahlâklı, daha erdemli ve daha doğru olmak anlamına gelmemektedir. İlginçtir, aklın şaşkırtıcı ve sınırları zorlayan ilerlemelerine tanıklık eden çağımız, akıl gibi bir nimeti kötüye kullanmanın da en vahim örneklerini görmüş, insanlığa barış yerine savaş ve terör getirmiştir. Geçen yüzyılda, bilim ve teknik alanında yaşanan gelişmeler barışa değil, daha çok savaşa ve teröre hizmet etmiştir. Tüketim hırsı, lüks talebi, bencillik ve açgözlülük hastalığı sınır tanımaz boyutlara ulaşmıştır. O halde bir defa daha düşünmemiz lazım: Ahlâktan uzak üretilen bir bilgi, etikten yoksun gelişen bir bilim, insanlığa ne kadar umut ve huzur vaat edebilir?

Bunlar sadece Batılı/seküler bilgi için değil, varlık sebebi ahlâk olan dini bilgi için de büyük ölçüde söz konusudur. Günümüzde dini bilginin maddi imkanları geçmişe göre büyük bir gelişme göstermiş ve eğitilmiş insanlar, yayınlar ve teknik imkanlar ciddi anlamda artmış olsa da, bilgi düzeyindeki gelişmelerin bireysel ve toplumsal hayatta ne derecede bir ahlâk ve sorumluluğa dönüştüğü oldukça tartışmalı bir husustur.

Her dinî hükmün bir fikhî, bir de ahlâkî vechesi vardır. Fikhî yönü insanın dış dünyasını, ahlâkî yönü ise iç dünyasını tanzim eder. Usûl ilminin ifadesiyle, dinî hükümlerin fikhî vechesi sebepî illete, ahlâkî vechesi ise gaî illete dayanır. Ahlâk gayedir, fıkıh vesiledir. Vesile olmadan gaye tahakkuk etmez. Gaye kaybolursa vesile bir anlam ifade etmez.

Dindarlık ahlâklı olmak demektir. Ahlâk insanın bazı davranışlarını değil tamamını ihtiva eder. İnsan ahlâklı olduğu kadar insan, Müslüman ahlâklı olduğu kadar Müslümandır. Yaşayan sahih kültür, yüksek medeniyet ahlâktan başka bir şey değildir. Akıl da, ilim de, amel de ahlâka dahildir.

Ancak maalesef bugün bir fıkıh usûlumuz olduğu gibi bir ahlâk usûlumuz yoktur. Bundan dolayı da bir davranışı ahlâkî kılan değerler sistemini ve değerler hiyerarşisini yeniden kuracak bir ahlâk usûlüne ihtiyacımız izahtan varestedir.

İslâm Düşünce Enstitüsü, hem araştırmalarında hem de seminer programlarında bu hususları öncelikleri arasına alacaktır.